

СИСТЭМНАЯ АРГАНІЗАЦЫЯ НАЦЫЯНАЛЬнай СЕЛЬСКАГАСПАДАРЧАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

У артыкуле асвятляецца праблема адпаведнасці беларускіх сельскагаспадарчых тэрмінаў патрабаванню быць сістэмнымі ў межах пэўных тэматычных мікрагруп. Сістэмнасць спецыяльных найменняў разглядаецца ў двух аспектах: у плане зместу і ў плане выражэння. Аналізуюцца рода-відавья адносіны паміж лексічнымі адзінкамі нацыянальнай сельскагаспадарчай тэрміналогіі.

Любая галіновая тэрміналогія з'яўляецца сукупнасцю намінатыўных адзінак, звязаных сістэмнымі адносінамі. Патрабаванне да тэрміна быць сістэмным ставіцца многімі даследчыкамі-мовазнаўцамі на адно з першых месцаў. "Навуковая тэрміналогія павінна ўяўляць сабою не простую сукупнасць слоў, а сістэму слоў ці словазлучэнняў, пэўным чынам паміж сабою звязаных" [1, с. 72-73]. Тэрмін – гэта не толькі моўная адзінка пэўнай тэрмінасістэмы, але і лагічны знак, які характарызуе канкрэтнае паняцце данай тэрміналогіі. Таму сістэмнасць спецыяльных найменняў мэтазгодна разглядаць у двух аспектах: у плане зместу (сістэмнасць паняццйнай напоўненасці тэрмінаў) і ў плане выражэння (сістэмнасць слоўнай напоўненасці тэрмінаў).

Вызначым, наколькі адпавядаюць патрабаванню сістэмнасці, напрыклад, запазычаныя тэрміны, што ўваходзяць у класіфікацыйны рад "сельскагаспадарчая машына, прыстасаванне, прылада":

інкубатар – апарат для штучнага выведзення маладняку сельскагаспадарчых птушак з яец [2, т. 1, с. 531];

культыватар – сельскагаспадарчая прылада для перадпасаўной апрацоўкі глебы і догляду пасаваў [2, т. 1, с. 688];

секатар – вялікія садовыя нажніцы, якімі абразаюць галінкі дрэў і кустоў [2, т. 2, с. 360];

фумігатар – машына для барацьбы са шкоднікамі і хваробамі сельскагаспадарчых культур спосабам фумігацыі [2, т. 2, с. 597];

экстырпатар – культыватар для глыбокага рыхлення глебы і знішчэння пустазелля [2, т. 2, с. 686].

З прыведзеных вышэй дэфініцый тэрмінаў вынікае, што ўсе яны з'яўляюцца назвамі той альбо іншай сельскагаспадарчай машыны, прылады, прыстасавання, прызначаных выконваць пэўнае дзеянне. Наяўнасць у іх агульнай інтэгральнай прыметы дазваляе аб'яднаць аналізуюемыя тэрміны ў адну мікрагрупу, унутры якой усе прыведзеныя вышэй найменні ўзаемазвязаныя. Дыферэнцыяльная ж прымета для кожнага з тэрмінаў данага класіфікацыйнага рада – гэта тое дзеянне, для выканання якога прызначана кожнае з прыстасаванняў: інкубатар (лац. *incubare* = выседжваць птушанят), культыватар (фр. *cultivateur*, ад п.-лац. *cultivare* = апрацоўваць), секатар (фр. *secateur*, ад лац. *secare* = рэзаць), фумігатар (лац. *fumigare* = акурваць, дыміць), экстырпатар (лац. *exstripare* = вырываць з каранем).

Такім чынам, наяўнасць у кожнага з тэрмінаў мікрагрупы "сельскагаспадарчая машына, прылада, прыстасаванне" інтэгральнай і дыферэнцыяльнай пры-

мет дазваляе канстатаваць, што ў плане зместу яны з'яўляюцца сістэмнымі. Вызначым, наколькі сістэмнасць найменняў разглядаемай мікрагрупы адлюстроўваецца ў іх структурнай арганізацыі.

Кожны тэрмін аналізуемага класіфікацыйнага рада (*інкубатар*, *культыватар*, *секатар*, *фумігатар*, *экстырпатар*) утвораны ад асновы адпаведнага яму назоўніка пры дапамозе суфікса -тар (інкубацыя + -тар = інкубатар, культывацыя + -тар = культыватар і г.д.), які ў даным выпадку ўказвае на прыладу, прыстасаванне, прызначанае выконваць дзеянне, названае ўтваральнай асновай. Аднеснасць тэрмінаў да адной словаўтваральнай мадэлі дазваляе кваліфікаваць іх як найменні, сістэмныя ў плане выражэння.

Прааналізуем, наколькі характэрныя сістэмныя адносіны для тэрмінаў больш складанай структуры. Разгледзім, напрыклад, групу тэрмінаў-кампазітаў, якія ўваходзяць у класіфікацыйны рад "хвароба, выкліканая патагеннымі грыбамі":

актынамікоз – хранічная інфекцыйная хвароба жывёл, радзей чалавека, што выклікаецца грыбамі з класа актынаміцэтаў, якія пастаянна прысутнічаюць у арганізме, а таксама пашыраны і ў прыродзе [3, т. 1, с. 212];

батрыямікоз – хранічная інфекцыйная хвароба коней, радзей буйной рагатай жывёлы, авечак, свіней з групы мікозаў, узбуджальнік якой мікраскапічны грыбок *Botryomyces assoformans* пранікае ў арганізм праз пашкоджаную скуру або вывадныя пратокі тлушчавых і потавых залоз [3, т. 2, с. 350];

бластамікоз – хвароба скуры і ўнутраных органаў жывёл і чалавека, якая выклікаецца групай дражджавых грыбоў з класа бластаміцэтаў [2, т. 1, с. 238];

дэрматамікозы – хваробы скуры (парша, стрыгучы лішай і інш.), якія выклікаюцца групай мікраскапічных грыбоў з класа дэрматаміцэтаў, што паразітуюць у скуры чалавека і жывёл [2, т. 1, с. 481];

кандыдамікоз – хвароба чалавека і жывёл, якая выклікаецца дрожджападобнымі грыбамі роду кандыда [2, т. 1, с. 589];

кокамікоз – хвароба пладовых дрэў, што выклікаецца сумчатым грыбам *Sossomyces* [2, т. 1, с. 663];

трахеамікозы – хваробы раслін, якія выклікаюцца паразітычнымі грыбамі, што паражаюць сасудзістую сістэму [2, т. 2, с. 475].

З дэфініцый прыведзеных тэрмінаў вынікае, што аналізуемыя найменні цесна звязаны паміж сабою. Іх аб'ядноўвае той факт, што ўсе яны з'яўляюцца назвамі хвароб, выкліканых патагеннымі грыбамі. А гэта значыць, што названыя тэрміны можна аб'яднаць у адну мікрагрупу, у якой усе найменні маюць агульную інтэгральную прымету (хвароба). У той жа час кожны з тэрмінаў мікрагрупы "хвароба, выкліканая патагеннымі грыбамі" адрозніваецца ад іншых тэрмінаў гэтага класіфікацыйнага рада дыферэнцыяльнай сэнсавай прыметай, у ролі якой у даным выпадку выступае клас грыбоў (грыбоў), які выклікае тую альбо іншую хваробу. Дыферэнцыяльнай прыметай аналізуемых тэрмінаў з'яўляецца адлюстраванне ў іх дэфініцыях назваў узбуджальнікаў канкрэтнай хваробы. Напрыклад, дыферэнцыяльнай прыметай для тэрміна *актынамікоз* з'яўляецца грыбок класа актынаміцэтаў, для тэрміна *бластамікоз* – грыбок класа бластаміцэтаў і г.д. Агульнай дыферэнцыяльнай прыметай тэрмінаў *кокамікоз* і *трахеамікоз* з'яўляецца іх прыналежнасць да грыбковых хвароб раслін, у той час як астатнія тэрміны аналізуемай мікрагрупы выкарыстоўваюцца для намінацыі хвароб жывёл і чалавека (акрамя тэрміна *батрыямікоз*, які называе хваробу, на якую хварэюць толькі жывёлы).

Усе прыведзеныя вышэй факты сведчаць пра тое, што разглядаемыя тэрміны-кампазіты з'яўляюцца сістэмнымі ў плане зместу. Паспрабуем вызначыць, у якой ступені тэрміны аналізуемай мікрагрупы сістэмныя ў плане выражэння.

Кожнае з разглядаемых найменняў – складаны тэрмін, структура якога складаецца з дзвюх частак:

актынамікоз – ад гр. *aktis*, *-inos* = прамень + *mykes* = грыб;

батрыямікоз – ад гр. *botrys* = гронка + *mykes* = грыб;

бластамікоз – н.-лац. *blastomycosis*, ад гр. *blastos* = парастак + *mykes* = грыб;

дэрматамікоз – ад гр. *derma* = скура + *mykes* = грыб;

кандыдамікоз – н.-лац. *candida*, ад лац. *candidus* = белы + *mykes* = грыб;

кокамікоз – ад гр. *kokkos* = зерне + *mykes* = грыб;

трахеамікоз – ад гр. *tracheia* = трахея + *mykes* = грыб;

Няцяжка заўважыць, што другі кампанент ва ўсіх кампазітаў агульны (*mykes* = грыб). Гэты факт дазваляе сцвярджаць, што вышэйпрыведзеныя тэрміны з'яўляюцца сістэмнымі і ў плане выражэння.

Сістэмнасць, якая рэалізуецца ў двух планах, характэрная і для многіх іншых мікрагруп запазычаных сельскагаспадарчых тэрмінаў: *артэрыіт*, *вагініт*, *міязіт*, *трахеіт*, *тэндыніт*; *гумафос*, *карбафос*, *метафос*, *нітрафос*, *тыяфос*, *хларофос*; *апрабатар*, *інспектар*, *меліяратар*, *механізатар*, *хімізатар* і інш.

Далей неабходна вызначыць, наколькі характэрныя сістэмныя адносіны для сельскагаспадарчых тэрмінаў беларускага паходжання. Разгледзім групу тэрмінаў, якія з'яўляюцца назвамі тэхнічных прыстасаванняў, што выкарыстоўваюцца ў розных галінах сельскай гаспадаркі:

апырсквальнік – машына для апырсквання раслін растворамі, суспензіямі ці эмульсіямі ядахімікатаў для барацьбы з пустазеллем, шкоднікамі і хваробамі [3, т. 1, с. 441-442];

валкавальнік (тарфяны) – машына для збірання сухога фрэзернага торфу ў валкі перад складваннем яго ў штабель бункернай уборачнай машынай [3, т. 3, с. 481];

здрабняльнік (кармоў) – машына для здрабнення кармоў перад скормліваннем сельскагаспадарчай жывёле [3, т. 7, с. 48];

кратавальнік – прыстасаванне на сельскагаспадарчых плугах для пракладкі круглых поласцей (кратавін) у залішне ўвільготненых мінеральных (сугліністых і гліністых) глебах [3, т. 8, с. 465];

лушчыльнік – прылада для лушчэння ржышча, перадпасяўной апрацоўкі глебы і закрыцця вільгаці на ржышчавым полі [3, т. 9, с. 380].

Дэфініцыі прыведзеных тэрмінаў дазваляюць аб'яднаць іх у адну мікрагрупу, унутры якой яны звязаны агульнай інтэгральнай прыметай – "механізм". Дыферэнцыяльнай прыметай для кожнага прыведзенага тэрміна будзе з'яўляцца прызначэнне таго ці іншага механізма: *апырсквальнік* – для апырсквання раслін, *валкавальнік* – для валкавання торфу, *здрабняльнік* – для здрабнення кармоў, *кратавальнік* – для пракладкі кратавін, *лушчыльнік* – для лушчэння ржышча, апрацоўкі глебы і закрыцця вільгаці. Прыведзеныя факты дазваляюць сцвярджаць, што тэрміны данай мікрагрупы з'яўляюцца сістэмнымі ў плане зместу. Словаўтваральны аналіз пакажа, наколькі яны сістэмныя ў плане выражэння.

Тэрміны *апырсквальнік*, *валкавальнік*, *здрабняльнік*, *кратавальнік*, *лушчыльнік* утвораны паводле адной словаўтваральнай мадэлі: ад асновы адпаведнага дзеяслова пры дапамозе суфікса -льнік, што характарызуе іх як сістэмныя ў плане структуры.

Такім чынам, прыведзеныя ўласнамоўныя тэрміны мікрагрупы "механізмы" з'яўляюцца сістэмнымі ў двух планах: у плане зместу і ў плане выражэння.

Двухпланавай сістэмнасцю вызначаюцца і беларускамоўныя тэрміны іншых тэматычных груп: палі (*аўсянішча*, *бульбянішча*, *бурчаннішча*, *гарохавішча*, *ка-*

нюшынішча, люцэрнішча), неінфекцыйныя хваробы раслін (*вымаканне, вымярзанне, галаданне, завяданне, пабурэнне, паляганне, усыханне*), памяшканне для ўтрымання свойскай жывёлы ці птушкі (*жарабятнік, казлятнік, кароўнік, квактушнік, парасятнік, цацарнік, цялятнік*), жарабя (*гадун, стрыгун, сысун*) і інш. Аднак многія сельскагаспадарчыя тэрміны сістэмныя ў плане зместу, а ў плане выражэння – толькі часткова ці зусім не сістэмныя: *будаўніца, ваданоска, зборшчыца, зладзейка, карміцелька, разведчыца* (пчала); *акучнік, баронка, палольнік, рыхліцель, сяялка, чызель* (культыватар); *выбарак, пяро, парэй, рэпка, сявок, татарка, шалот* (цыбуля); *дуплянка, калода, ляжак, стаяк* (вулей); *байтун, вылівак, красюк, насечка, прысушка, тумак* (яйцо); *гваздоўка, драпкач, зоркаўка, зігзаг, смык, сукаватка* (баразна) і інш.

Двухпланавая сістэмнасць характэрная і для многіх складаных уласнамоўных тэрмінаў. Напрыклад, найменні *агароднінасушылка, аўсасушылка, ільносусшылка, насеннесушылка, плодасушылка, хмелесушылка* з'яўляюцца сістэмнымі ў плане зместу, бо ўсе яны з'яўляюцца назвамі прыстасаванняў, прызначаных для сушкі насення ці пладоў раслін (гэта іх агульная інтэгральная прымета). У той жа час кожны тэрмін данай мікрагрупы адрозніваецца ад іншых дыферэнцыяльнай прыметай: *агароднінасушылка* прызначана для сушкі агародніны, *аўсасушылка* – аўса, *ільносусшылка* – ільну і г.д. Сістэмныя гэтыя тэрміны і ў плане выражэння, бо кожны з іх з'яўляецца складаным двухкампанентным найменнем з суфіксам -лк-(а) у другой аснове.

Сістэмныя ў плане зместу і ў плане выражэння і наступныя тэрміны-кампазіты: *барознаадкрывальнік, барозназакрываальнік, барозназараўноўвальнік, барознакапальнік, барознаразраўняльнік, барознараскрывальнік; канаваачышчальнік, канавазараўняльнік, канавазасыпальнік, канавакапальнік; пачаткаабрываальнік, пачаткааддзяляльнік, пачаткаачышчальнік, пачатказбіральнік; сеназграбальнік, сенакідальнік, сенапагружалынік, сенападбіральнік; тукавысыявальнік, тукадзялільнік, туکانакіравальнік, тукаразмеркавальнік.*

Але некаторыя ўласнамоўныя складаныя тэрміны з'яўляюцца сістэмнымі ў плане зместу і толькі часткова ў плане структуры. Для абгрунтавання гэтага сцвярджэння разгледзім, напрыклад, тэрміны, што называюць адзінкі сельскагаспадарчай тэхнікі, прызначаныя выконваць тое ці іншае дзеянне над бацвіннем: *бацвіннааддзяліцель, бацвіннезбіральнік, бацвіннезбрабняльнік, бацвіннапагрузчык, бацвіннапад'ёмнік, бацвіннярэзка*. Прыведзеныя найменні відавочна сістэмныя ў плане зместу, бо ўсе яны так ці інакш звязаныя з упарадкаваннем і апрацоўкай бацвіння, што з'яўляецца для іх агульнай інтэгральнай прыметай. А вось у плане выражэння такой сістэмнасці не назіраецца. Кожны з аналізуемых тэрмінаў – складана-суфіксальнае ўтварэнне, але суфіксы ў найменняў неаднолькавыя (-цель, -льнік, -чык, -нік, -к-(а)), хаця другая частка кожнага з тэрмінаў называе дзеянне, для выканання якога прызначаны той ці іншы механізм. Такім чынам, можна канстатаваць, што тэрміны гэтай групы найменняў сістэмныя ў плане зместу, а вось у плане выражэння сістэмнымі з'яўляюцца толькі тэрміны *бацвіннезбіральнік* і *бацвіннезбрабняльнік*.

Беларускія тэрміны-кампазіты *гусегадоўля, козагадоўля, конегадоўля, курагадоўля, свінагадоўля, трусагадоўля* з'яўляюцца сістэмнымі ў плане зместу і, на першы погляд, у плане структуры. Але ўсталяванню паміж імі сістэмных адносін у плане выражэння перашкаджае наяўнасць у тэрміна *свінагадоўля* дублета *свінаводства*. Тое ж самае можна сказаць і пра тэрміны-дублеты тыпу *свінавод* і *свінагадовец*, *трусавод* і *трусагадовец*. Існаванне ў сучаснай сельскагаспадарчай тэрміналогіі дублетных найменняў перашкаджае яе сістэматызацыі, таму ад іх трэба па магчымасці пазбаўляцца.

Агульнавядома, што лексічныя адзінкі любой галіновай тэрмінасістэмы знаходзяцца паміж сабою ў рода-відавых адносінах. Для выражэння родавага паняцця тут выкарыстоўваюцца тэрміны-гіперонімы, відавочна – гіпонімы. Прычым змест відавочна паняцця шырэйшы за змест родавага, а аб'ём – вузейшы. Таму колькасць семантычных кампанентаў большая менавіта ў слоў-гіпонімаў (відавочна паняццяў) [1, с. 59].

Напрыклад, родавае паняцце *ферма* семантычна падпарадкоўвае сабе групу гіпонімаў: *авечкагадоўчая ферма, гусегадоўчая ферма, індычкагадоўчая ферма, конегадоўчая ферма, курагадоўчая ферма, трусагадоўчая ферма*. Гэтыя найменні сістэмныя ў плане зместу, паколькі ў наяўнасці агульная інтэгральная прымета (сельскагаспадарчае прадпрыемства, што спецыялізуецца на гадоўлі свойскай жывёлы ці птушкі), а таксама дыферэнцыяльная (*авечкагадоўчая ферма спецыялізуецца на гадоўлі авечак, гусегадоўчая – гусей і г.д.*). У плане выражэння гіпонімы таксама сістэмныя, бо кожны з іх утвораны складачна-суфіксальным спосабам пры дапамозе суфікса -ч (-ая).

Прыкладамі сістэмнасці, якая праяўляецца ў двух планах, з'яўляюцца гіперонім *жывёла* і падпарадкаваныя яму гіпонімы: *зайчыная жывёла, кантрольная жывёла, малочная жывёла, мясная жывёла, пародная жывёла, фуражная жывёла, элітная жывёла*; гіперонім *перыяд* і падпарадкаваныя яму відавочна паняцці: *адкормачны перыяд, дойны перыяд, жванны перыяд, запускны перыяд, інкубацыйны перыяд, лактацыйны перыяд, удойны перыяд* і мн. інш.

Гіперонім *пчальярства* падпарадкоўвае сабе наступныя гіпонімы: *борцевае пчальярства, калоднае пчальярства, павільённае пчальярства, пакетнае пчальярства, рамачнае пчальярства, стацыянарнае пчальярства*. У відавочна тэрмінаў у наяўнасці інтэгральная і дыферэнцыяльная прыметы, таму яны відавочна сістэмныя ў плане зместу. А вось сістэмнасць гіпонімаў у плане структуры не поўная. Усталяванню паміж тэрмінамі сістэмных адносін у плане выражэння перашкаджае гіпонім *борцевае пчальярства*, які, у адрозненне ад астатніх відавочна паняццяў разглядаемай мікрагрупы, мае адметную структуру. Адсюль вынікае, што гіперонім *пчальярства* і падпарадкаваныя яму гіпонімы сістэмныя ў плане зместу і толькі часткова ў плане структуры.

Зусім не вызначаюцца сістэмнасцю ў плане выражэння гіперонім *падборшчык* і семантычна падпарадкаваныя яму відавочна паняцці *падборшчык-валакуша, падборшчык-здрабняльнік, падборшчык-малацілка, падборшчык-пагрузчык, падборшчык-саламатрэс*; гіперонім *прычэп* і падпарадкаваныя яму гіпонімы *прычэп-бункер, прычэп-кармушка, прычэп-раскідальнік, прычэп-самазвал, прычэп-цыстэрна*.

Такім чынам, усе прыведзеныя вышэй прыклады дазваляюць канстатаваць, што сельскагаспадарчыя тэрміны з'яўляюцца сістэмнымі ў плане зместу, а значная іх колькасць – і ў плане выражэння. Сельскагаспадарчая тэрміналогія прасякнута гіпоніма-гіперанімічнымі адносінамі, якія з'яўляюцца істотным паказчыкам сістэмнай арганізацыі аналізуемых найменняў у межах канкрэтных тэматычных мікрагруп.

ЛІТАРАТУРА

1. *Головин, Б.Н.* Лингвистические основы учения о терминах / Б.Н. Головин, Р.Ю. Кобрин. – М.: Высш. школа, 1987. – 103 с.
2. *Булыка, А.М.* Слоўнік іншамойных слоў: у 2 т. / А.М. Булыка. – Мінск: БелЭн, 1999. – 2 т.
3. *Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 1996 – 2004. – 18 т.*